

САНАТОРІЙНА ЗОНА ЯК ПРИКЛАД ПАНОПТИКОНУ

У статті розглянуто проблему алієнації в «Повісті про санаторійну зону» Миколи Хвильового через поняття паноптикону, інтерпретоване в праці «Наглядати й карати: Народження в'язниці» Мішеля Фуко. Наголошено на тому, що «безґрунтовні романтики», головні персонажі тексту українського письменника, підпадають під тотальний контроль з боку Системи. Звертається увага на ситуацію безвиході як таку та психологічні зміни в характері героя, який поступово втрачає контакт з реальністю. Зроблено висновок, що ситуація безвиході приводить до екзистенційного усвідомлення власної закинутості-в-світ.

Ключові слова: «безґрунтовні романтики», алієнація, паноптикон, хвороба, Система, Інший, Влада.

В статье рассматривается проблема отчуждения в «Повести о санаторной зоне» М. Хвильового через понятие паноптикума, интерпретированного Мишелем Фуко в исследовании «Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы». «Беспочвенные романтики», главные герои текста украинского писателя, оказываются в зоне тотального контроля со стороны Системы. Обращается внимание на ситуацию безысходности как таковую и психологические изменения в характере героя, который постепенно теряет контакт с реальностью. Делается вывод, что ситуация безысходности приводит к экзистенциальному осмыслению затерянности в мире героя.

Ключевые слова: «беспочвенные романтики», алиенация, паноптикум, болезнь, Система, Другой, Власть.

The problem of alienation through the prism of panopticon notion interpreted by Michel Foucault in Discipline and Punish: The Birth of the Prison is analyzed in Povist pro Sanatorijnu Zonu of Mykola Khvylovy. «Groundless romantics», the main heroes of the Ukrainian writer's texts, are totally controlled by the System. The situation of hopelessness is stressed as well as the psychological changes in the hero's character who loses his contact with the reality. It is concluded that the feeling of doom leads to hero's existential realization of his thrownness into the world.

The keywords: «groundless romantics», alienation, panopticon, illness, System, Other, Power.

Концепція алієнації в текстах Миколи Хвильового ґрунтується на принциповій неписаності героя в нову реальність, його випаданні із загальної картини світу. Попри те що в «Повісті про санаторійну зону» демонструється принципова несумісність персонажів з післяреволюційною дійсністю, проте все-таки вони не повністю відчужені від нового світопорядку у фізичному аспекті, адже підпадають під нагляд владних інстанцій. Це радше алієнація в

метафізичному сенсі, що пов'язано з ментальною хворобою «безґрунтовних романтиків» та нецілісністю їхньої свідомості. Подібний стан персонажів провокується й підтримується невидимими для них владними впливами.

Санаторійна зона розглядається як приклад паноптикону, ідея якого аналізується в праці Мішеля Фуко (1926-1984) «Наглядати й карати» (*Surveiller et punir: Naissance de la prison*, 1975)¹. Принцип дії паноптикону як певної каральної інстанції полягає в тому, що за людьми, які перебувають у зоні тотального контролю владних інституцій, постійно наглядають, але вони цього не можуть ніяким чином перевірити.

У паноптичних установах (до яких можна зарахувати в'язниці, психіатричні заклади, виправні колонії тощо) функціонує схематизм: усе існує за чітко регламентованими принципами. Розглянемо, як інтерпретований Фуко принцип паноптизму діє в «Повісті про санаторійну зону».

Регламентация виступає одним із найважливіших принципів розпорядку дня санаторію, де діяльність персонажів визначається внутрішніми правилами. Саме місце, де розташовано санаторій, ізольоване та пов'язане з наявністю в ньому суворої дисципліни. «О восьмій годині – дзвоник, потім сніданок, другий сніданок, обід, чай, вечеря. Між ними лежанки, з яких одна – мертва» [8, с. 373].

Окрім того, персонажі рефлексують над власним становищем, і дискурс схематизму та раціоналізації стосується усіх сфер життя, а не лише розпорядку дня. У цьому контексті важливо нагадати про розмову Катрі та анарха про неунікний процес машинізації людини (і він осмислюється саме «безґрунтовними романтиками»). Анарх чітко усвідомлює, що він, як і його покоління, боровся для того, щоб стати додатком до машини.

У листі до анарха його сестра пише, що індустріалізація – це оптимізм та бадьора віра в справи революції. Для песимізму, сумніву й розчарування в ній не знаходиться місця, оскільки потрібно швидко знайти своє місце в пореволюційному суспільстві та беззастережно виконувати поставлені завдання. Оптимістична настанова та віра в революцію без рефлексії виступають своєрідними засобами продукування схематизму в щоденному житті.

Отже, узагальнюючи тезу про схематизм паноптичних установ, можна твердити, що вона стосується всього пореволюційного покоління. Поет Хлоня не без гіркоти зазначає: «Мені здається іноді, що і я, і всі ми скоро розучимося розмовляти один до одного. Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то механізованими хижакками, не то хижими машинами» [8, с. 452]. Машинізація людини та всіх почуттів – мотив, який найбільше прописаний у «Повісті про санаторійну зону», і цей процес пов'язаний із ситуацією безвиході, у яку потрапили «безґрунтовні романтики». Фактично, вони свідомі своєї приреченості, так само як і того, що з цього світу немає повернення назад, що вся

¹ Мішель Фуко розвиває ідею паноптикону англійського філософа й правознавця Джеремі Бентама (1748–1832).

пореволюційна Система – це гарно спланована пастка, яка знищує всіх, хто має бодай якісь сумніви в прекрасному теперішньому та прийдешньому. Таким чином, «безґрунтовні романтики», які усвідомлюють, що вони існують як коліщатка у великій машині, приречені на знищення. Але суспільство їх не залишає, за ними весь час провадиться нагляд з боку Системи. Отже, інстанція Влади виступає як певна тотальність із необмеженою в часі та просторі владою.

Мішель Фуко починає своє дослідження з аналізу процесу переходу від видовищності публічних покарань та демонстрації тортур до створення більш витонченого механізму покарання – сучасної в'язниці. Фізичний біль перестає виступати головним елементом кари: покарання перетворюється на «ощадливе дозування тимчасово відібраних прав» [7, с. 16]. Отже, карний механізм діє опосередковано, і роль ката тепер виконує «ціле військо всіляких фахівців: наглядачі, лікарі, священники, психіатри, психологи, вихователі; самою своєю присутністю біля засудженого вони співають правосуддю таку потрібну йому осанну: запевняють, що тіло і страждання – не останні об'єкти каральної дії механізму» [7, с. 16]. Усуваючи тортур, карні інституції демонструють цим зміну мети покарання, адже тепер кара має функцію виправлення злочинця. Виправна мета не виправдовується в «Повісті про санаторійну зону», адже санаторій – це заклад терапії, який за задумом має сприяти одужанню «безґрунтовних романтиків». Проте, навпаки, це місце сприяє тому, щоб персонажі ще більше заглибилися у свої думки та шукали своє місце в пореволюційній реальності.

Таким чином, покарання відбувається не на фізичному рівні, а на ментальному, і тепер головний тиск зміщується з тіла засудженого на його свідомість. У певний момент анарх починає сумніватися в правдоподібності того, що відбувається з ним у санаторію. Його психіка дедалі більше руйнується, і зрештою він здійснює самогубство. Загалом «безґрунтовні романтики» відчувають потяг до смерті. Поет Хлоня чотири рази ходить до річки топитися (і, зрештою, здійснює свій намір), а повість завершується самогубством анарха. Сестра Катря, яка ніде не живе більше півроку, яка шукає таємні далі, що означає її символічну напіввтраченість для пореволюційної реальності.

Варто наголосити, що в «Повісті про санаторійну зону» офіційна інстанція нагляду представлена двома групами. З одного боку, це персонал (наглядачі) як реальні герої – у тексті кілька разів побіжно згадується ординатор та сестри. З-поміж медперсоналу вирізняється сестра Катря: химерна дівчина, яку мучать «таємні сині далі», і вона прагне покинути санаторійну зону для пошуку нових горизонтів. Дівчина зображується не без іронії (чого лише варті описи її безсонних ночей за томиком Канта чи Гегеля). Проте загалом ординатор та сестри як наглядачі залишаються непередставленими в щоденнику хворої настільки яскраво (за винятком сестри Катрі, яка належить до когорти «безґрунтовних романтиків»), як інші персонажі повісті, тобто самі хворі. Таким чином, офіційна інстанція нагляду, включена до карного механізму, залишається невидимою в тексті. З

іншого боку, повість Миколи Хвильового прикметна тим, що, окрім офіційних реальних представників-наглядачів, з'являється хтось інший, невідомий, чию присутність гостро відчуває один з головних персонажів повісті, анарх. Це Інше, підозріле, провокативне, цинічне й незрозуміле втілене в образі Карно, у чий фізичній оприявленості сумнівається як сама авторка щоденника, так і санаторійний Савонарола.

Варто зазначити, що Карно приїжджає до санаторійної зони «з центру», і саме він прискорює прогресування хвороби та самогубство анарха². Метранпажа можна визначити як Фігуру Влади. Санаторійна зона хоча й розташована далеко від так званого «нормального суспільства», але разом з тим туди проникає представник офіційного владного світу, який, по-перше, є всюдисущим³ і від чийого погляду неможливо сховатися (саме з його появою анарх відчуває свою приреченість та часто задумується над тим, що із санаторійної зони вже немає повернення назад). По-друге, його образ можна інтерпретувати як Фігуру Іншого, якому неможливо протистояти: кількісно жителі санаторійної зони перевищують метранпажа, але зі своїм тотальним цинізмом, хитрістю та спритністю цей персонаж виявляється невразливим. Отже, Фігура Влади виявляє свою репресивність стосовно жителів санаторію, а особливо – до анарха⁴. Карно як добре злагоджений механізм владного апарату діє на психіку санаторійного Савонарола і саме таким чином знищує його. УВ подібній ситуації метранпаж постає ніцшівською надлюдиною, яка здатна на все, адже він виступає агентом влади. Якщо скористатися психоаналітичною інтерпретацією за версією Славоя Жижека, то чим більше анарх намагається уникнути Великого Іншого (тобто Карно), тим більша влада останнього над персонажем, оскільки «чим більше ми з ним боремося (з жахливим об'єктом. – *О.П.*), тим більше посилюється його влада над нами» [3].

З появою Карно на санаторійній зоні соціальні зв'язки анарха починають розпадатися (криза стосунків з Майєю, він дедалі частіше прагне опинитися на самоті), метранпаж заповнює всю увагу санаторійного Савонарола і виступає своєрідною точною фіксацією, яка, варто зауважити, фікційна за своєю природою.

² «Мало того – метранпаж і попав на санаторійну зону тільки для того, щоб стежити за кожним анарховим рухом і не давати йому спокою», – пише хвора у своєму щоденнику [8, с. 368].

³ Ось яким бачиться анархові Карно: «... йому здавалося, що перед ним стоїть щось надзвичайне і росте, й росте, і затоплює собою всі кімнати. І він – волохатий, величезний анарх – безпомічно борсається. Ще один, два моменти, і анарх упаде на коліна і заскиглить жалібним голосом, щоб не чіпали, щоб помилували його» [7, с. 395]. Цікаво також, що в тексті про Карно згадується у множині: «Це все-таки був найзвичайнісінький метранпаж, яких багато бачив анарх у різних друкарнях. Анарх певний, що Карно, як і кожний Карно, відіграє в своєму виробництві не тільки технічну роль, але – головним побитом – культурну. Інтелектуальна кваліфікація Карно, безперечно, досить висока, як і кожного Карно» [8, с. 394].

⁴ «Ті невидимі ланцюжки, якими його зв'язано було з Хлонею, сестрою Катрею і особливо з Майєю, раптом почали потроху розпадатись. І всю його увагу перенесено було на метранпажа. Навіть незадоволеності собою він зараз не почував. Якесь неясна тривога, якесь передчуття стало в нім» [8, с. 374].

Чоловік «з центру» стає своєрідною Архімедовою точкою опори для анарха, проте вона є ілюзорною, несправжньою. У хворого починається процес розпаду ідентичності, і він ідентифікує метранпажа як частину власного «я». У певний момент Майя намагається застерегти «об'єкта» своїх спостережень, що вона є таємною чекісткою, проте анарх байдуже сприймає новину. Це повідомлення виступає ніби показником процесу втрати персонажем відчуття реальності. Загалом «безґрунтовні романтики» часто розмовляють про свою епоху та їхнє становище в ній. У сні Хлоні метафорою пореволюційної реальності виступає «прекрасна незнайомка», яка міцно тримає його, затуманює мозок і несподівано зникає. Перефразовуючи тезу Лакана про те, що «жінки не існують», так само епоха як така не існує як щось впорядковане та об'єктивно дане, вона є лише ідеєю-фікс для героя.

У праці «Наглядати й карати» Мішель Фуко зазначає, що у Франції процедура розгляду каральних справ була закритою, тобто прихованою від громадськості та від засудженого; дуже часто вона базувалася на доносах, які могли й не підтверджуватися реальними фактами. «Провадячись у письмовій формі, таємно, корячись при побудові доказів твердим правилам, попереднє розслідування було машиною, яка могла виробляти правду за відсутності звинуваченого», – стверджує французький філософ [7, с. 48]. Подібну випадковість можна вважати одним з принципів тоталітарної системи, і це ще одне беззаперечне підтвердження думки Ханни Арентс про те, що ідеальний підданий тоталітарного режиму – це особа, яка може виконувати роль як ката, так і жертви [2, с. 615].

Персонажі «Повісті про санаторійну зону» потрапляють у санаторій випадково, а їхня присутність у цьому закладі базується на принципі випадковості. Але це лише для хворого ситуація здається випадковою, для влади ж покарання мислиться як «продумане маніпулювання індивідом» [7, с. 163]. Отже, персонаж, потрапляючи в паноптичний заклад, втрачає контроль над своїм життям, оскільки відтепер воно детермінується невидимими центральними інстанціями. Таким чином, Система має абсолютну владу, якої покараний не може уникнути і від якої його не може ніхто захистити.

У паноптичних системах ув'язнений не знає про причину та джерело своїх страждань: «В'язня бачать, але сам він не бачить, він завжди об'єкт інформації, але ніколи не стане суб'єктом спілкування» [7, с. 250]. Мішель Фуко наголошує на тому, що Джеремі Бентам висунув принцип на перший погляд видимої влади (наглядач на башті), але «недосяжної для перевірки» [7, с. 251]. Подібна тотальна присутність провокує ситуацію, коли ув'язнений знає, що за ним постійно наглядають, провокуючи відчуття манії переслідування. У «Повісті про санаторійну зону» Карно присутній скрізь – і не в останню чергу в свідомості анарха. Проте якщо за принципом паноптикону наглядач має своє чітке розміщення – на горі вежі, то тепер агент влади є всюди, його місце неможливо

визначити, тому персонаж має відчуття всюдисущої присутності наглядача⁵. Принцип стеження стає одним із найважливіших і пов'язаний із недосяжним, але всюдисущим агентом влади. Одна з головних функцій паноптикону – поневолення людини як у фізичному, а ще більшою мірою в ментальному аспекті. Те, що суб'єкт не може бачити наглядача (та відчужений від знання про джерела своїх страждань), породжує екзистенційну ситуацію «закинутості-в-світ» (*Geworfenheit ins Dasein*), коли людина вже не здатна встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями. Подібне усвідомлення провокує відчуття безсилля, неможливості опору як такого. Схожа ситуація простежується в текстах Франца Кафки, де щось невідоме всюдисуще переслідує індивіда, але він не може збагнути, що це.

Паноптикон як «схема владного механізму» [7, с. 256] функціонує ідеально, і окремий індивід не може чинити йому опору. Відповідно, дія владних структур, які є агентами ідеології, необмежена в часі й просторі, має тотальний характер. Мішель Фуко пише: «Ідеальною метою карного правосуддя сьогодні була б невизначена дисципліна: допит, що не матиме кінця, дізнання, що безмежно триватиме в процесі пильного й дедалі аналітичнішого спостереження, суд, що буде водночас укладанням ніколи не завершеного досьє, обрахована м'якість покарання, поєднана з затятою цікавістю екзамену, процедура, що буде водночас постійною мірою відступу від недосяжної норми і асимптоматичним рухом, що змушуватиме повернутися до норми десь у безмежжі» [7, с. 284].

Микола Хвильовий застосовує принцип «текст у тексті», адже виявляється, що «Повість про санаторійну зону» – це щоденник хворої (прикметно, що її ім'я в тексті не вказано), у якому розгортається альтернативна історія недуги цілого покоління. Інколи авторка, дистанціюючись від власного нарративу, пише про себе в третій особі, відтак, її образ роздвоєний. На початку оповідачка зазначає, хто є головними героями повісті, але про статус Карно не може нічого напевно сказати, він виявляється «якоюсь серединою між живою істотою і фантомом» [8, с. 351]. Якщо спробувати вийти на ширші узагальнення, то санаторійна реальність має напівефемерний характер, і навіть сама оповідачка не здатна збагнути те, що відбувається в її повісті, адже статус метранпажа залишається нез'ясованим.

Владний дискурс найпоказовіше втілюється в стосунках «центр-маргінес». По-перше, неможливо точно сказати, де розташована санаторійна зона, отже, її місце невизначене (нелокалізоване) у часі та просторі. По-друге, її жителі виявляються багато в чому примарними героями. І цей факт також виступає маркером маргінесу. Маркером центру можна означити Карно, у тексті лаконічно зазначено, що метранпаж «з центру», і він одразу привертає увагу санаторійців.

⁵ Проте наглядач як агент Влади присутній постійно. Цікава деталь у «Повісті про санаторійну зону»: коли тайна чекістка Майя починає погано виконувати свої обов'язки (частіше буває на самоті, уникає зустрічей з анархом, зрештою, закохується в нього), у тексті з'являється інший (і потужніший!) агент влади – Карно.

«На другий день узнали: метранпаж – з центру, прізвище – Карно. (...) пройшов третій день, нарешті – тиждень, а метранпажеві минуле було таке ж коротке і туманне» [8, с. 360]. Прикметною рисою цього персонажа є те, що при розмові він дивиться на всіх зверху, «нібито говорив з людиною, на дві голови нижчою за себе: якось зверху вниз ухитрявся він ставити свої очі, і так зо всіма, навіть з тими, кому він був по плече» [8, с. 360].

Санаторійна зона – це міні-модель антисуспільства всередині Системи. За Мішелем Фуко, гетеротопії, місця *інакшості* в просторі, виламуються з «нормального» ландшафту, які перебувають ні тут, ні там. Це локуси, у яких «відбувається абсолютний розрив із традиційним плином часу» [9]. Те саме можна стверджувати про санаторійну зону, де реальність, сни, марення, видіння починають втрачати свої межі, сплітаючись в одну химерну цілісність.

«Цікаво, що із трьох осіб, з якими зійшовся анарх на санаторійній зоні, саме – Хлоні, сестри Катрі і Майї, до останньої її найбільше тягнуло» [8, с. 356]. Анарха тягне до всього, що тим чи іншим чином виявляє свою примарність. Так, Майя – це ім'я з давньої поеми «Рамаяна», ім'я богині ілюзії. На початку повісті санаторійний Савонарола ще сподівається прокинутися від сну, списуючи свої видіння на істерію. Але своїм текстом Микола Хвильовий провадить думку, що пробудження неможливе, це сон, у якому герої застряють. Отже, це світ принципово без надії, де всі події приречені на повторення, і Карно нікуди не зникає, тобто метранпаж може померти лише з анархом. Таким чином, події переносяться в якусь неправдоподібну реальність, де сон, реальність та вигадка переплітаються у свідомості персонажа, втрачаючи причинно-наслідкові зв'язки. Справедливим є узагальнення Віри Агеєвої про анарха: «Звичний до скрупульозного самоаналізу, герой хоче допомогти собі сам, знайти підказку, першопричину в „таємній тайзі підсвідомості“, але розрізнені, хаотичні деталі, почування, страхи, спогади вислизують з-під контролю логіки, сплітаються в химерні галюцинаторні цілості» [1, с. 9]. В останньому розділі «Повісті про санаторійну зону», який називається «Із щоденника хворої», героїня пише, що між життям і смертю вона обирає життя. Але з повісті видно, що простір смерті стає останнім притулком для персонажів.

Таким чином, відчуження героя від світу конститується в аксіологічному вимірі, відсутність адресата – «це світ без надії», де всі події повторюються. «Той, хто впав у безнадію, не тільки споглядає, не тільки має *перед собою* оцю похмуру повторюваність, це увічнення ситуації, в якій він *застряг*, як застрягає човен у кризі; внаслідок якогось незбагненого парадоксу, він передбачає цю повторюваність, вона постає перед ним, і тут-таки його опановує гірка впевненість, що це передбачення не покине його ніколи і що тяжке випробування триватиме день у день, нескінченно, аж до того згасання, яке він, власне передбачає, але не як ліки...» [4, с. 51]. Це світ без перспективи, без мети, без телеології; реальність не зорієнтована на жодні вищі цінності, тобто світ,

замкнений сам на собі.

Хоча так званий «анонімний лист» Карно до анарха не підписаний, санаторійний Савонарола швидко здогадується, від кого це послання. Метранпаж іронічно звертається до свого адресата «шановний революціонер» й пише: «Я вам раджу: жити, читати газети, журнали „Огоньок” тощо, любитися прекрасними краєвидами з командної висоти, „кушати” борщ, котлети і т. п. Тільки попереджаю: ніколи не згадуйте свого минулого, в противнім разі ви щось надумаете. Що ви надумаете, я, звичайно, знаю. Але я вам про це не скажу» [8, с. 443]. З листа можна зробити такі висновки про стосунки «влада – покараний». По-перше, Карно радить анархові задовольнятися звичним порядком, що свідчить про відсутність перспективи вийти з цього закладу. По-друге, метранпаж радить не думати про минуле й прийняти новий світопорядок та своє місце в ньому без жодної рефлексії. По-третє, влада, уособленням якої виступає Карно, виявляє свою безкомпромісність і передбачає знищення людини, яка не толерує систему такою, як вона є, тобто передбачає самогубство хворого.

У «Повісті про санаторійну зону» наскрізною є тема хвороби⁶, справедливо, що «хвороба присмеркової свідомості й боротьба з нею утворюють хребет сюжету» тексту [5, с. 114]. Проте йдеться про недугу радше ментальну, аніж фізичну. Згідно з Сьюзен Зонтаг, хвороба утверджує «пріоритет психологічної складності», «„конструювання” особистості як певного образу» [6, с. 233, 234]. Отже, хворобливість – це особливість «безгрунтового романтика» як людини, яка намагається знайти своє місце в пореволюційному суспільстві.

Свою ідейну невизначеність анарх намагається компенсувати думкою про фізичну хворобу. Зауваживши кінець життєвого шляху «безгрунтовних романтиків»: двоє із яких вчинили самогубство, Катря тікає, Майя усвідомлює своє безвихідне становище, – можна зробити висновок, що всі вони стали жертвами революції, їх використано, і вони усвідомлюють власну приреченість. «Він (так анарх іронічно думав про себе) спалив чорний прапор і відважно розгортав багряний. – Тепер він бачив, що, спаливши чорний, він багряного, можливо, не розгорне. Він бачив, нарешті, що перелом був фікцією» [8, с. 363].

«Повість про санаторійну зону» засвідчує, що окремі індивідуальні практики неможливі поза межами історичної тотальності. Існує всюдисущий владний Агент, який керує штучно нав'язаним порядком і здійснює тиск на свідомість персонажа, провокуючи прогресування його хвороби і, зрештою, смерть. Одного разу Майя називає анарха «доісторичним екземпляром» – справді, «безгрунтовні романтики» випадають з історії, адже вони виступають суб'єктами цікавості з боку владних

⁶ Очевидно, це автобіографічна деталь: письменник, як відомо, хворів на неврастенію. В одному із листів до Миколи Зерова пише, що він «трохи психічно ненормальний», до чого його довели «життєві пертурбації» [8, с. 785]. У тому самому листі читаємо: «Словом, достоевщина, патологія, але застрелитися я ніяк не можу. Два рази ходив у поле, але обидва рази повернувся живим і невредимим: очевидно, боягуз я великий, нікчема» [8, с. 786].

структур, і саме тому мешканці санаторійної зони приречені. Тих, хто збагнув машинізовану реальність, критично її осмислює і зрозумів, що він у пастці, засуджений на небуття. В одному з листів до Зерова, пишучи свою біографію, Микола Хвильовий означає себе «суб'єктом бездомним». Саме ця «трансцендентна бездомність» (Георг Лукач), що виступає типовою ознакою персонажів письменника, приводить до усвідомлення приреченості «безгрунтовних романтиків» та втрати їхньої ідентичності.

Література:

1. Агеєва В. Елегія для безгрунтовних романтиків / Віра Агеєва // Хвильовий М. Арабески Миколи Хвильового: оповідання та новели / Микола Хвильовий. – К. : Грані-Т, 2010. – С. 6–17.
2. Арндт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арндт ; [пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова ; послесл. Ю. Н. Давыдова ; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова]. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
3. Жижек С. Глядя вкось: Введение в психоанализ Лакана через массовую культуру [Электронный ресурс] / Славой Жижек. – Режим доступа: <http://lib.sibnet.ru/book/3582>. – Загл. с экрана.
4. Марсель Г. Homo viator / Габриэль Марсель ; [пер. укр. В. Й. Шовкуна]. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», Університетське видавництво «Пульсари», 1999. – 317 с.
5. Плющ Л. Його таємниця, або «Прекрасна ложа» Хвильового / Леонід Плющ. – К. : Факт, 2006. – 872 с.
6. Сонтаг С. Болезнь как метафора / Сьюзен Сонтаг // Иностранная литература. – 2003. – № 8. – С. 224–257.
7. Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Мішель Фуко ; [пер. з фр. П. Тарашук]. – К. : Основи, 1998. – 392 с.
8. Хвильовий М. Вибрані твори / Микола Хвильовий ; упоряд. Ростислав Мельників. – К. : Смолоскип, 2011. – 1038 с.
9. Foucault, Michel. Of Other Spaces (1967), Heterotopias [Electronic Resource] / Michel Foucault. – <http://foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.en.html>